

הפגנות המחאה המתחוללות במזרח התיכון - אביב ערבי 2.0?

שרה פוייר וקרמית ולנסי

הפגנות המחאה המתמשכות המתחוללות ברחבי עיראק ובלבנון מעלות שאלות בדבר אביב ערבי שני, כתשע שנים לאחר שגבר תוניסאי צעיר הצית את עצמו ועורר התקוממות שהתפשטה באזור כולו. אי-השקט בשבועות האחרונים מתרחש זמן קצר לאחר גל מחאות במצרים ובירדן, התגייסות המונית למחאה בסודן השנה ומחאה פעילה באלג'יריה מאז חודש פברואר. הפגנות המוניות פרצו לאחרונה גם באיראן, כך שהגל הנוכחי אינו מוגבל למזרח התיכון הערבי. כל אחד מהאירועים האלה פרץ עקב נסיבות מקומיות וספציפיות, אולם יחד הם משקפים מאבק רחב המתרחש בשתי חזיתות: בתוך כל מדינה, בין הציבור הרחב לבין המנהיגות הפוליטית על קווי המתאר הבסיסיים של החוזה החברתי; ובין מחנות שונים השואפים לעצב סדר אזורי שונה, אשר ישקף את העדפותיהם בנושאי ליבה וביניהם נוכחותה של איראן ברחבי המזרח התיכון, שלמותן של מדינות טריטוריאליות, עדתיות ודמוקרטיות. עדיין מוקדם לומר מה יעלה בגורלן הפגנות מחאה אלה ועם זאת, כמו בשנת 2011, את פני הדברים יכריעו הן תגובות המשטרים והן המידה שבה יעלה בידי מפגינים לתרגם את דרישותיהם למדיניות ישימה בשטח.

להוציא המקרה החריג של שביתת המורים בירדן, בחודש ספטמבר האחרון, שהתמקדה בנושא המוגבל יחסית של שכר נמוך, הפגנות המחאה המטלטלות את המזרח התיכון בחודשים האחרונים קבעו את יעדיהן הרחק מעבר למהלך חקיקה יחיד כזה או אחר. המחאות מתאפיינות ב"התנגדות למערכת", ואינן מסתפקות בדרישה להדחת האליטה השלטת, אלא תובעות פירוק מוחלט של מבני ממשל ושל מערכות כלכליות אשר הזינו את האליטות. גם במקרים שהאירוע שהיה טריגר להפגנות היה התרחשות מדינית בודדת – דוגמת החלטתו של נשיא אלג'יריה עבד אל-עזיז בוטפליקה להתמודד שוב בבחירות פברואר, פיטוריו של מפקד יחידת הלוחמה בטרור האהוד בעיראק בספטמבר, ההחלטה להטיל מס על שיחות באפליקציית וואטסאפ בלבנון באוקטובר, או העלאת מחיר הדלק באיראן – המניע הראשוני איבד במהרה מחשיבותו (ובמקרים אחדים ממילא ננקט במהרה צעד לאחור) והמחאות לבשו אופי של תנועות רחבות היקף, התובעות שינוי מערכתי.

תחושת תסכול עמוק המניעה את המפגינים, מקורה במצוקות היסוד של שבאזור, בהן שיעורי אבטלה גבוהים, שחיתות, כשלים במתן שירותים ממשלתיים, הסתמכות-יתר על מקורות אנרגיה או על סיוע חוץ, וכן פוליטיזציה מרעילה של זהות. נראה כי חלקים מסוימים בלבד בחברות אלה נותרו חסינים מפני ההשפעות של הבעיות המבניות וכי ההפגנות הנוכחיות מהוות מקור משיכה עבור מגוון רחב של אזרחים. לכן, יש קושי להגדיר את הצועדים באלג'יר מאז חודש פברואר, בקהיר בספטמבר ולאחרונה בבגדד ובביירות, כמשתייכים למעמד חברתי מסוים, לקבוצת גיל מסוימת או אפילו לעדה דתית כזו או אחרת. בנוסף, למפגינים בערי הבירה הצטרפו תומכים ממרכזים עירוניים אחרים.

יתר על כן, תנועות המחאה האלג'ירית, העיראקית והלבנונית התעלו מעבר לשסעים המאפיינים את אוכלוסיות מדינותיהן ואימצו חזות לאומית, על מנת לייצר זהות משותפת. באזור דובר הברברית באלג'יריה, ולא פחות מכך בערים וכפרים ערביים, הקריאה המשותפת הייתה "לא ברברים, לא ערבים, ללא אתניות, ללא דת! כולנו אלג'יראים!". בעיראק וכך גם בלבנון, המערכות המדיניות והמשפטיות עוצבו על מנת למתן את ההשפעות השליליות של הפיצול העדתי, שאפשר במשך עשורים את קיומו של שלטון מיעוט עריץ בעיראק והוביל למלחמת אחים שנמשכה חמש עשרה שנה בלבנון. אלא שבעת הנוכחית, המסר של מפגינים הוא כי הסדרים אלה מוצו והגיעה השעה לשים קץ לפיצול העדתי המוטמע במערכות המדיניות בארצותיהם, אף תוך האשמת מנהיגים מעודותיהם בהעצמת המתחים שמערכות אלה אמורות היו לצמצם.

מה בין 2011 ל-2019?

יכול היה להיות מפתה לפרש את גל המחאות הנוכחי כ"סבב שני" של ההתקוממויות שפרצו בשנת 2011, אולם השוואה בין המקרים תעיד על שוני ביניהם יותר מאשר על שידור חוזר. זאת, בין היתר משום שהן הציבור המוחה והן המשטרים השורדים הפיקו לקחים במהלך השנים שחלפו מאז 2011.

כמו בגל של 2011, תנועות המחאה הנוכחיות נותרות על פי רוב חסרות הנהגה, וברוב המקרים האזרחים הרבים שיוצאים לרחובות ממבטאים בעיקר שיח המתנגד למצב הקיים, במקום להתוות חזון פוזיטיבי או תוכנית ספציפית שיובילו לשינוי. ההתעקשות לשמור על רטוריקה של שלילת הקיים, מקורה, ככל הנראה, בהערכה שבשנת 2011 המפגינים מיהרו להסכים לפשרות שהציעו מנהיגיהם. עם זאת, היעדר מנהיגות בקרב התנועות הללו, שעשויה הייתה לנסח מפת דרכים ברורה ליציאה מן המבוי הסתום, עלולה בסופו של דבר להיות בעוכרי המחאה. וכך, בשונה מאירועי שנת 2011, בהפגנות המחאה הנוכחיות כמעט לא נשמעות קריאות לדמוקרטיה, בבחינת השתקפות של התפכחות מהאכזבות של שנת 2011 אשר ליעדי המחאה. פרט למקרה תוניסיה, המהומות שהתרחשו לפני תשע שנים לא הביאו לליברליזציה פוליטית משמעותית באזור, והמיקוד הנוכחי בתופעות של שחיתות וכשלים בהענקת שירותים מרמז על כי המפגינים מעדיפים לשפר את תנאי חייהם היום-יומיים על פני השגת יעדים אידיאולוגיים רחבים יותר. באופן אירוני, היעדר האזכור הפומבי של דמוקרטיה הן בלבנון והן בעיראק עשוי להיות מוסבר על ההנחה, שמדינות אלה כבר חוו תהליך דמוקרטיזציה (גם אם לקוי), כך שהבעיה היא יישומה המעוות, לצד חוסר היכולת של ממשלות נבחרות לדאוג לאזרחיהן.

שוני נוסף מההפגנות של 2011 הוא הביטויים האנטי-איראניים המאפיינים את המחאות הנוכחיות. הטונים הלאומניים והאנטי-עדתיים של ההפגנות בעיראק ובלבנון מציבים מבחן לאיראן, שכן השפעתה הגוברת של הרפובליקה האסלאמית במדינות אלה – בין אם באמצעות מיליציות שיעיות ושחקנים המעורבים הפוליטיקה בעיראק, ובין אם באמצעות חיזבאללה בלבנון – נתפסת על ידי המפגינים כמתקפה על האינטרסים הלאומיים שלהם. בנוסף, מנהיגיה של איראן עצמם מתמודדים בימים אלה עם אתגר משמעותי מבית, כאשר אזרחים מתוסכלים יוצאים לרחובות כדי למחות על עלייה בשיעור של 50 אחוזים במחיר הדלק. צעד זה ננקט על רקע משבר כלכלי ההולך ומחריף והיעדר ההתקדמות במשא ומתן עם המערב בנושא תוכניתה הגרעינית של איראן. הרפובליקה האסלאמית חוותה מספר התפרצויות של אי-שקט מאז 2009, אך האווירה

האנטי-משטרית שעולה בהפגנות הנוכחיות – כפי שניכר מהתקפות מפגינים נגד מיליציות הבסיג' ותשתיות של משמרות המהפכה, כמו גם קריאות ברחוב לאזרחים "להחזיר לידיהם" את המדינה שלהם משכבת המנהיגות הפוליטית השלטת – היא ייחודית בהשוואה לסבבים קודמים.

ובנוסף, ניכר שוני בתגובות המשטרים לגלי המחאה. זיכרון אירועי 2011 חרוטים היטב בזיכרונם ומעורר חשש לעצם הישרדותם. תגובותיהם של מנהיגים לגל המחאות הנוכחי נעו בין קידום מהיר של רפורמות, המיועדות לפייס את המפגינים, לבין שימוש בטקטיקה המוכרת יותר של דיכוי, בין אם אלים תוך הפעלת מנגנוני הביטחון ובין בדרך של נקיטת צעדים טוטליטאריים מתונים יותר, דוגמת חסימת הרשתות החברתיות. פרט למצרים, שם הצליח משטרו של עבד אל-פתח א-סיסי לדכא לפי שעה את התסיסה באמצעות דיכוי אלים ושיתוק האינטרנט ולאיראן שם נראה כי היד הקשה שנוקט המשטר כלפי המפגינים הולכת ומחלישה את להבות המחאות, באף אחת מיתר המדינות שבהן התפתחה מחאה לא שכנעו טקטיקות אלה את המפגינים לשוב לבתיהם. באלג'יריה, סודן, לבנון ועיראק, נאלצו נשיאי המדינות בלית ברירה להתפטר מתפקידיהם.

מדוע עכשיו?!

מעבר לטריגרים שהציתו את ההתפרצויות, יש לקחת בחשבון את ההתפתחויות האזוריות ואף הבינלאומיות בעת הנוכחית, בניסיון להסביר את עיתוין. הטלטה שהתפתחה בעקבות האביב הערבי, ובמיוחד עלייתה של המדינה האסלאמית (דאע"ש), איימו על שלמותן הטריטוריאלית של מדינות במזרח התיכון וצפון אפריקה, והובילה חוקרים להניח כי גבולות באזור עתידיים להיות משורטטים מחדש, אם לא להימחק כליל. עם זאת, אפילו המדינות שחוו זעזוע עמוק במיוחד – תימן, סוריה, לוב ועיראק – שרדו, והמסגרת המדינתית הכוללת, המתקיימת זה למעלה ממאה שנה, הוכיחה כי היא עמידה יותר ממה שרבים חזו. בשנתיים האחרונות, מפלתה של דאע"ש וצמצום היקף הלחימה בסוריה השיבו שקט יחסי לסהר הפורה - רגיעה זו אפשרה לאוכלוסייה לשוב ולהתמקד בהידרדרות הכלכלית והחברתית ובמצבם המידי.

ולראייה, בעוד שסקרים שנערכו בשנת 2016 ציינו את "עליית דאע"ש" ואת "הטרור" כדאגות העיקריות של צעירי האזור, "סקר הצעירים הערביים" האחרון של 2018-2019 הצביע על כי עדיפויות אלה הוחלפו ב"עלייה ביוקר המחייה" וב"אבטלה". הפניית המבט "פנימה", היא שבבסיס התביעות הלאומיות, חוצות הקווים האתניים והעדתיים, המזינות את ההפגנות הנוכחיות, המבטאות שאיפה לשמירת הריבונות המדינתית וחיזוקה. אלג'יריה וסודן יצאו יחסית ללא פגע מאירועי 2011, במידה רבה מכיוון שמשטריהן, שהסתמכו בעיקר על הכנסות הנפט, חילקו הטבות ניכרות וכך הצליחו למנוע אי-שקט בזירה הציבורית. אולם, עם הירידה במחירי הנפט בשנת 2014, מצבן הכלכלי של מדינות אלה הידרדר.

לבסוף, לעיתוי של המחאות הנוכחיות יש הקשר בינלאומי, שכן הן מתרחשות על רקע של עלייה כלל-עולמית במחאות, מתנועת ה"אפודים הצהובים" בצרפת שהחלה באוקטובר 2018, דרך המחאות שפשטו בהונג קונג מיוני השנה ועד להפגנות המחאה נגד הממשלה שטלטלו את צ'ילה ואת בוליביה בנובמבר. ההתקוממות שאנו עדים לה בעת הזו במזרח התיכון מצטרפת אם כן לתסיסה גלובאלית, המבטאת של חוסר שביעות רצון ומרמור עקב אי-שוויון, שחיתות, שלילת

זכויות אזרח ותחושה עזה כי האליטות הפוליטיות הפכו מנותקות יותר ויותר מן האוכלוסיות שהן טוענות שהן באות לשרתה.

מעניין כי, להוציא גל ההפגנות הסוער בהונג קונג, מרבית תנועות המחאה בעולם לא יצאו עד כה בקריאה ברורה להחלת דמוקרטיה. ייתכן ש"מותג" הדמוקרטיה נמצא בירידה וציבורים מבטאים אכזבה ותסכול נוכח ליקויי השיטה במיוחד בהקשר הכלכלי. על אף שהיציאה להפגנות לא-אלימות כדי לנסות ולחולל שינויים פוליטיים נמצאת בעלייה מתמדת ברחבי העולם מאז 1940, שיעור ההצלחה של המחאות ההמוניות ירד במידה דרמטית מאז שנת 2010, מה שמרמז על אתגר לא מבוטל שניצב בפני גל ההתקוממות הנוכחי המתחולל ברחבי המזרח התיכון.